

- Wyodrębnienie działów a. l.
- A. l. a teologia
- A. l. a filozofia
 - Artes mechanicae

ARTES LIBERALES, Sztuki wyzwolone (disciplinae liberales, artes saeculares, saeculares litterae, artes magnae) — system ogólnego, uniwersalnego nauczania ukształtowany w starożytności, charakterystyczny dla średniowiecza, obejmujący następujące działy: gramatykę, retorykę i dialektykę oraz geometrię, arytmetykę, astronomię i muzykę, którego celem było usprawnienie poznania.

Etymologię nazwy wywodzono (np. M. T. Cicero, *De oratore libri tres*, I 16, 72) z łac. słowa „liber” (wolny) i przeciwstawiano „artes, quae libero sunt dignae” (sztuki, które godne są wolnego człowieka), „artes serviles” (sztukom niewolniczym). Przeciwstawienie „artes liberales” i „artes serviles” lub „vulgares” (sztuki pospolite) wywodzi się z kultury gr., gdzie podstawą podziału stał się fakt, iż sztuki wyzwolone są sztukami umysłowymi, nie wymagającymi wysiłku fizycznego, a stąd wolnymi (w przeciwieństwie do sztuk pospolitych) od pracy mięśni rąk. Pisze o tym Galen (*Protrepticus*, 14) oraz Ciceron (*De Officiis*, I 42, 150). Dla Kasjodora (*Institutiones*, II) słowo „liber” oznacza zaś przede wszystkim książkę, z której odczytujemy wiedzę o świecie, bowiem łac. „liber” to również kora drzewna, służąca jako materiał do pisania, zaś łac. „ars” pochodzi od „arto” — ścieśniać, ograniczać, ponieważ sztuka wiąże swoimi regułami tego, który ją uprawia; „ars” wywodzi się też od gr. ἀπό της ἀρετῆς [apó tes aretés] — biegłości, która oznacza dobrą znajomość jakiegoś przedmiotu. Grecy sztuki wolne nazywali też encyklicznymi (tworzącymi krąg, od gr. ἑγκυκλιος [énkyklos] — będący w obiegu, stale powracający, cykliczny, a także powszechny, powszedni, codzienny), zaznaczając, iż poznanie ich stanowi podstawę wszelkiej wiedzy o rzeczywistości oraz tworzy schemat programów nauczania.

Wyodrębnienie działów a. l. Wykaz a. l. zawierający siedem sztuk wyzwolonych ustalił się w I w. przed Chr.; znajdujemy go w *Scholia* Dionizjosa Traka. Obejmuje on trzy przedmioty (artes) literackie: gramatykę, retorykę, dialektykę, oraz cztery dyscypliny matematyczne: geometrię, arytmetykę, astronomię i muzykę. Początki takiego podziału zauważa się już u Pitagorasa i Archytasa z Tarentu. W starożytności podejmują go i rozwijają: od strony artes „literackich” — Isokrates, a od strony nauk (sztuk) matematycznych — Platon. Terencjusz Varron wymienia w *Disciplinarum libri* siedem sztuk wyzwolonych, a także medycynę i architekturę. O sztukach wyzwolonych pisze Augustyn w *De Ordine*, zaś o arytmetyce, geometrii, astronomii i muzyce Boecjusz w *De Arithmetika* (księga 1, 1); rozważania nad sztukami wyzwolonymi zawiera też dzieło encyklopedyczne *De nuptiis Philologiae et Mercurii* Martianusa Capelli oraz *Etymologie* Izydora z Sewilli.

A. l. w starożytności i średniowieczu pojmowane były bardzo szeroko i analogicznie na tle trzech dziedzin pokierowanego rozumem poznania: teoretycznego, praktycznego i pojetycznego. Działanie wytwórcze (gr. τέχνη [techne]), kierowane rozumem, było przyporządkowane wytwarzaniu nowego bytu, służącego zazwyczaj jako narzędzie, pomagające człowiekowi żyć godnie. Sztuka

miała zakres znaczeniowy o wiele szerszy niż obecnie; sztuką nazywano to, co dzisiaj określa się jako sztuki piękne, rzemiosło, umiejętności i nauki. Sztuka obejmowała wszelką umiejętność wytwarzania, bowiem wszystko w rzeczywistości można przetwarzać kierując się jakimś celem. U podstaw a. l. leżało rozumienie, iż sztuka jest umiejętnością wytwarzania kierowanego rozumem (*ars est habitus quaedam et recta ratio factibilium*). Szczególnie ważny był moment kierowania się prawym rozumem (*ratio recta*), polegający na odnoszeniu się do świata poprzez poszukiwanie uzasadnień rzeczowych oraz kierowanie się obiektywnymi regułami tworzenia, których źródło jest w samej rzeczy. Sztuka obejmowała wszystkie wytwory, które uzupełniają naturę, naśladują ją i wytwarzają w niej coś nowego. Do a. l. należała np. *ars logica*, w której działania na przesłankach dawały nowy wytwór (byt) w postaci wniosku. W a. l. wszędzie mamy do czynienia z takim czy innym wytwarzaniem, czyli pojawieniem się czegoś nowego (nowego bytu) w stosunku do wykonywanej czynności. Szczególnie istotne jest to, iż porządek wytwarzania jest rozumnie kierowany ze względu na cel, wg którego dobiera się materiał, siły sprawcze, wzór itp. Plan tego wytwarzania konstruujemy uprzednio w intelekcie, a później wcielamy w określony materiał. Nasze poznanie, poprawnie konstruujące plany wytworzenia nowej rzeczywistości w odniesieniu do obranego przez siebie charakteru twórczości, określano jako *factibile*; było ono podstawą analogicznego pojmowania a. l.

Sztuki (nauki) wyzwolone cechował w starożytności bliski związek z filozofią. Stanowiły one nie tylko przygotowanie do filozofii, ale same zawierały wiele elementów filozoficznych. Gr. *ἐγκύκλιος παιδεία* [*enkýklios paidéia*] (zwł. nauki powiązane z matematyką) była wstępem do spekulacji filozoficznej, taką też rolę przyznawali im Augustyn i Boecjusz.

A. l. a teologia. Kasjodor w *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* uważał, że celem poznania powinna być mądrość Boża zawarta w Piśmie Świętym i uczynił studium sztuk wyzwolonych wstępem do nauki teologii; takie stanowisko upowszechniło się w średniowieczu. Tak też zorganizował studia w założonym przez siebie klasztorze Vivarium, gdzie zgromadził pokaźną bibliotekę, w której wiele miejsca zajęły dzieła z zakresu sztuk wyzwolonych. Podzielił nauki w ogóle na sztuki wyzwolone, zw. naukami świeckimi (*litterae saeculares*), i nauki teologiczne, boskie (*litterae divinae*). W sztukach wyzwolonych wyróżnił wzajemnie uzupełniające się *artes* (sztuki), a w nich gramatykę, retorykę i dialektykę oraz *disciplinae* (nauki), a w nich arytmetykę, muzykę, geometrię i astronomię. Sztuka (*ars*) jest zdolnością do wytwarzania rzeczy przypadkowych, które mogą się mieć inaczej (*artem esse habitudinem operatricem contingentium, quae se aliter habere possunt*), stąd jej przedmiot i reguły są zmienne, zależne co do wyboru przedmiotu i sposobów działania od podmiotu. Nauka zajmuje się rzeczami, które inaczej się mieć nie mogą (*disciplina vero est quae de his agit, quae aliter evenire non possunt*), stąd jej przedmiot i reguły są stałe, podmiot je uprawiający nie może nic zmienić w jej przedmiocie i regułach, a intelekt przyjmuje postawę teoretyczną (czysto poznawczą), w przeciwieństwie do postawy czynnej w *ars*. Wyróżnienie w sztukach wyzwolonych „*artes*” i „*disciplinae*”, mające korzenie w podziale na gr. *τέχναι* [*téchnai*] i *ἐπιστήμαι* [*epistémαι*], wyznaczyło zasady podziału na trivium i quadrivium, gdzie trivium stanowi konieczne przygotowanie do quadrivium. Sztuki podzielono bo-

wiem na dział trzech (trivium) sztuk humanistycznych artes liberales triviales (artes rationales, sermocinales), i dział czterech (quadrivium) sztuk przyrodniczych — artes liberales quadriviales (artes reales). Taki podział, wyznaczający programy szkolne, zarysował podstawy organizacji edukacji, która przetrwała aż do czasów Rewolucji Francuskiej. Na uniwersytetach średniowiecznych studia na wydziale facultas artium (wydziale sztuk), gdzie nauczano a. l., stanowiły wstępne przygotowanie do dalszych studiów na fakultetach teologii, prawa lub medycyny.

A. l. a filozofia. Szczegółową analizę problematyki sztuk wyzwolonych, ich wykaz na tle ogólnego podziału nauk ze szczególnym, charakterystycznym dla średniowiecza uwzględnieniem i rozwinięciem problematyki sztuk nazwanych mechanicae (mechanicznymi), wcześniej określanych jako pospolite, przedstawia (*Didascalion*, II 9–24) Hugon od św. Wiktora. Filozofia, wg Hugona, obejmuje nauki zajmujące się istotą rzeczy, obyczajami oraz te, które podają uzasadnienia dla wszystkich ludzkich aktów i dążeń (*philosophia est disciplina omnium rerum humanorum atque divinarum rationes plene investigans*). Istnieją cztery nauki główne (teoretyczna, praktyczna, mechaniczna i logiczna), z których wywodzą się wszystkie inne. Nauki teoretyczne wynalezione zostały ze względu na mądrość (pojmowanie rzeczy takimi, jakie one są), a skierowane przeciw złu niewiedzy, nauki zaś praktyczne ze względu na cnoty (zachowanie się duszy w sposób właściwy naturze, który godzi się z rozumem), a przeciw występku, zaś nauki mechaniczne ze względu na konieczność (to, bez czego nie możemy żyć, ale bez czego moglibyśmy żyć szczęśliwiej), a przeciw słabości. Logika odkryta została ze względu na mowę. W nauczaniu jest przedmiotowo pierwsza. Najpierw należy poznać język, następnie nauki praktyczne, bo cnota oczyszcza wzrok ducha, który musi być niezwykle przenikliwy przy uprawianiu nauk teoretycznych, by dopiero przejść do mechanicznych. Logika Hugona ze względu na to, iż gr. termin „logos” oznacza zarówno to, co termin „ratio”, jak i „sermo”, obejmuje logica rationalis (umiejętność myślenia: dialektyka, retoryka) oraz logica sermocinalis (nauka o mowie: gramatyka, dialektyka, retoryka). Nauki teoretyczne to teologia (jej przedmiotem są niewidzialne przyczyny widzialnych rzeczy), matematyka (jej przedmiot to niewidzialne formy widzialnych rzeczy), a w niej Hugon wyróżnia arytmetykę (podstawowy element to liczba rozumiana jako oderwana wielkość sama w sobie), muzykę (bada różne stosunki liczb — podstawowy element to harmonia), geometrię (zajmuje się nieruchomą przestrzenią — podstawowy element to punkt) i astronomię (zajmuje się ruchem — podstawowy element to chwila). Wśród nauk praktycznych Hugon wyróżnia etykę indywidualną, uczącą praktyki cnót we własnym życiu; ekonomię, dotyczącą zachowania cnoty w życiu rodzinnym, oraz politykę, dotyczącą obyczajów narodu i państwa.

Artes mechanicae. Nauki (sztuki) mechaniczne dotyczą działania człowieka i dzielą się na siedem sztuk (kunsztów); kryterium podziału jest tu wskazany użyteczny cel, któremu służą: lanificium — sztuka wyrabiania odzieży; armatura — sztuka dająca schronienie i narzędzia pracy; agricultura — sztuka rolnicza; venatio — sztuka łowiectwa; medicina — sztuka leczenia; navigatio — sztuka poruszania się; theatrica scientia — sztuka zbiorowego bawienia ludzi (np. teatr, cyrk, wyścigi). Hugon zwraca uwagę, że jeden i ten sam akt,

np. leczenie, może należeć do filozofii, jeśli szukamy jego uzasadnienia, badamy racje działania (np. rozumne uzasadnienie leczenia chorób), i może być z niej wykluczony, gdy chodzi tylko o jego wykonanie (np. samo leczenie należące do lekarza). Podobny wykaz siedmiu sztuk mechanicznych, wyróżnionych wg użyteczności celu, znajdziemy u Radulfa de Campo Longo, zw. Płomiennym (Ardens). Radulf wymienia: ars victuaria — sztuka żywienia ludzi; ars lanificaria — sztuka ich przyodziania; ars architectura — sztuka udzielania schronienia; ars suffragatoria — sztuka środków transportu; ars medicinaria — sztuka leczenia; ars negotiatoria — umiejętność wymiany dóbr; ars militaria — sztuka obrony przed wrogiem.

Po średniowieczu nastąpiło radykalne ujednoznaczenie rozumienia pojęcia sztuki. Na tym tle a. l. zostały rozparcelowane do wielu innych dziedzin: nauk, sztuk pięknych, techniki, stąd przestały pełnić rolę powszechnego programu nauczania. François Blondel w poł. XVII w. w traktacie o architekturze *Cours d'architecture* wymienił architekturę, poezję, muzykę, wymowę, komedię, malarstwo, rzeźbę, taniec i stwierdził, iż ze względu na oddziałujące piękno łączy je to, iż są dla nas źródłem przyjemności. Stworzyło to klimat dla późniejszego wydzielenia tzw. sztuk pięknych, a później techniki — z artes mechanicae, nauk przyrodniczych — z quadrivium.

Współcześnie odżywający w edukacji kierunek tzw. perenializmu i powstałe na jego tle programy proponują powrót do kształcenia opartego na sztukach wyzwolonych, widząc w nim realne przeciwstawienie się upadającemu poziomowi edukacji.

Bibliografia: H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antique*, P 1948, 1971⁷ (*Historia wychowania w starożytności*, Wwa 1969); Krapiec Dz II; P. Riche, *Education et culture dans l'Occident barbare, VIe–VIIe siècles*, P 1962, 1995⁴ (*Edukacja i kultura w Europie Zachodniej V-VIII w.*, Wwa 1995); M. Markowski, *Nauki wyzwolone i filozofia na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, SMed 9 (1968), 91–115; *Actes du quatrième congrès international de philosophie médiévale*, Mo, P 1969 (bibliogr.); Krapiec Dz XXIII; P. Jaroszyński, *Metafizyka i sztuka*, Wwa 1996.

Maria J. Gondek